

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

НОДИРА АФОҚОВА

**XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА
РУБОИЙ ВА ҚИТЪА**

**Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2005**

XX аср бошларида миллий адабиётимиз янги тараққиёт босқичига қадам қўйди. Бу босқичда проза ва драма вужудга келди. Шеърятнинг ички эволюцияси натижасида вазн ва жанрлар трансформацияси, янгиланиш жараёни кучайди. Ушбу рисолада ўтган аср бошларида рубоий ва қитъа жанри тараққиёти жаҳид адабиёти намуналари мисолида тадқиқ этилади. Анъана ва янгилик кесишган чорраҳада муайян жанрлар тадрижи қизиқарли илмий талқин қилинган. Рисола адабиёт ихлосмандларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Баҳодир САРИМСОҚОВ

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, профессор **Раҳим ВОҲИДОВ**,
филология фанлари номзоди, доцент **Ғайрат МУРОДОВ**

I SB № 5 – 648-03210-2

© Ўзбекистон Республикаси
ФА “Фан” нашриёти.
~~2005-йил~~

К И Р И Ш

Фард, рубоий, туюқ, қитъа, тўртлик сингари кичик жанрлар мумтоз шеъриятимизнинг салмокли қисмини ташкил қилади. Бундан ташқари, турли йирик насрий ва назмий асарлар таркибида «байт», «маснавий», «назм» изоҳи остида берилган кичик шеърини парчалар ҳам ҳақли равишда кичик лирик жанр ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, кичик лирик жанрларнинг ўрганилиши адабиётшунослик ва бадний адабиёт тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга эканлиги англашилади.

Миллий адабиётимиз тарихининг муайян даврларида кичик лирик жанрларнинг тараққиёти масаласи қатор олимларимиз томонидан атрофлича ўрганилган. Хўш, адабиётнинг икки катта босқичи рўбарў келиб қолган XX аср бошларида бу жанрлар тадрижи қай аҳволда бўлди? Шу давр адабиётининг етакчи кучлари бўлган жаҳид шоирлари бу жанрларга қандай муносабатда бўлдилар? Адабиётнинг янги тамойиллари шаклланаётган бир даврда бу жанрларда қандай ички ўзгаришлар жараёни кечди? Ушбу рисолада шу каби саволларга рубоий ва қитъа жанрлари мисолида жавоб ахтарилади.

Рисолада Абдулла Авлоний, Чўлпон, Сиддиқий-Ажзий, Каримбек Камий сингари жаҳид шоирлари томонидан яратилган қатор кичик лирик шеърларнинг жанри назарий асосларда тайин этилади, уларнинг вазни аниқланади, ғоявий-бадний таҳлили берилади; ушбу шеърларнинг жанрига оид мавжуд нарий хатоларга муносабат билдирилади. Шу боис ушбу рисола мактаб ўқитувчилари, аспирант ва магистрантлар, талабалар ва ўқувчилар учун, умуман, бадний сўз сирларига қизиққан барча адабиёт ихлосмандлари учун муҳим қўллапма бўла олади, деган умиддамиз.

КИЧИК ЖАНРНИНГ КАТТА МУАММОЛАРИ

Замонавий адабиётшуносликда энг кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлган жанрлардан бири рубоийдир. Мунозараларнинг асосида «рубойи фақат арузда ёзиладими, ё бармоқдаги тўртликларни ҳам рубоий ҳисоблаш мумкинми?», «рубойи фақат ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам шажараларида ёзиладими ёки арузнинг бошқа вазнларида ёзилган тўртликларни ҳам рубоий ҳисоблаш мумкинми?» қабалидаги икки савол ётади. Аслида, бу масалада очиқ баҳс-мунозаралар бўлган ҳам эмас, аммо конкрет олинган тўртлик жанрини тайин қилишда турли шеършуносларнинг ё у, ё бу тамойилга асосланишлари бу масала баҳсли эканлигидан далolat беради. Шу икки ёқламаликдан келиб чиқиб, айрим тўртликларнинг жанри турли адабиётшунослар томонидан турлича белгиланиб келинмоқда. Масала ечимида шеършунослар ўз-ўзидан икки гуруҳга ажраладилар: айримлар рубоий фақат арузда — ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам шажараларида ёзилади, деб ҳисобласалар, иккинчи гуруҳ олимлар арузнинг бошқа вазнларида ёзилган тўртликларни ҳам, бармоқ вазнида ёзилган тўртликларни ҳам рубоий ҳисоблайдилар. Кичик лирик жанрлар юзасидан махсус изланишлар олиб борган проф. Р.Орзибеков эса туюқнинг хос вазнида ёзилган, аммо қофиясида тажнис мавжуд бўлмаган тўртликларни туюқ-рубойи деб ҳисоблайди¹. Ҳатто туркий тилда биринчилардан бўлиб шеърят назариясига оид махсус тадқиқот яратган Шайх Аҳмад Худойдод Тарозийнинг «Фунну ул-балоға»сида «рубойи» рукни остида келтирилган тўртликлар ҳам аслида туюқ ҳисобланиши лозим, чунки улар рамали мусаддаси маҳзуф/мақсур вазнида ёзилган².

¹ Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. — Тошкент: 1976. — 60-61-бет.

² Қ.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунну ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2002. — 2-сон. — 77-90-бетлар.

Масала тарихига салгина қайтиб айтиш мумкинки, рубоий вазнлари масаласи аруз назариясининг муҳим қисмидир. Илмнинг шу соҳасини ёритмоқчи бўлган олим уни четлаб ўтиши мумкин эмас. Бунга туркий аруз назариясининг икки нодир намунаси бўлмиш «Мезон ул-авзон» ва «Мухтасар» далилдир. Бу икки асарда ҳам рубоийнинг ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам шажараларида ёзилиши қайд этилади, бу шажаралар кўрсатиб берилади. Ҳагто Навоий форсий адабиётдаги Жомий тажрибасини такрорлаб рубоийнинг 24 вазнини кўрсатувчи олти рубоий ҳам ёзади. Аммо Бобур бу вазнлардаги чалкашликни кўрсатиб, «йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнида ғалат қилибдур»³ дейди. Фитратнинг фикрлари ҳам шунга яқин: «Араб-форс арузини чиғатойчада ёзгон Навоий рубоий учун «ҳазаж» баҳрида 24 вазн борлигини сўйлайдир. Бироқ бу 24 вазн бир-бирига шунча ёқиндирким, Навоий ўзи ҳам мисолларни кўрсатганда аралаштириб юборадир»⁴.

Бизнингча, рубоийни бошқа тўртликлардан ажратиб турадиган энг муҳим, бош хусусияти – ҳазаж баҳрининг 24 вазнида ёзилишидир. Ўнлаб хил тўртликлар орасидан айнан шу вазнларда ёзилганлари – рубоий, рамали мусаддаси маҳзуфҒмақсурда ёзилганлари – туюқ, арузнинг бошқа вазнларида ёзилганлари қофияланишига қараб қитъа ёки маснавий, бармоқ вазнида ёзилганлари – тўртлик ҳисобланиши лозим. Умуман, ўтмиш адабиёти ҳақида, жумладан, аруздаги жанрлар ҳақида гапирганда традициядан келиб чиқиш лозим. Ўрта асрлар поэтикаси шаклга эркин муносабат билан чиқиша олмайди; унинг талаблари, тузилиши турли хил четга чиқишларга йўл қўймайди. Ўрта асрлар анъаналарига мурожаат қилмоқчи бўлган ижодкор, ё шу давр асарларини тадқиқ этмоқчи бўлган тадқиқотчи анъаналарга риоя қилишга мажбур. Албатта, бунда эволюцияни, ижодийликни инкор қилиб

³ Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ю.дузач, 1989. – 155-бет.

⁴ Фитрат А. Адабиёт қондалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 51-бет.

бўлмайди; аммо ҳар бир адабий ҳодисанинг бош хусусияти — шу ҳодисани барқарор сақлаб турган хусусиятини сақлаб қолиш шарт. Дейлик, ғазал албатта арузда ёзилади; рубоий маълум вазнларда ёзилади ва ҳ.к. Умуман олганда, ҳар қандай тўртликни — рубоий, банддаги мисралар сони иккита бўлса — маснавий, тўртта бўлса — мураббаъ; ҳар қандай шеърини парчани қитъа, тажнисли тўртликни туюқ дейиш — бу сўзларни терминологик маънода эмас, луғавий маънода тушуниш натижасидир. Ваҳоланки, Абдулла Ориповнинг «Биринчи муҳаббатим» шеърини — мухаммас ёки «Мутелик изларлар феъли ёввоқдан» деб бошланувчи шеърини ғазал жанрига кирита олмаймиз. Ваҳоланки, рубоий, туюқ, қитъа жанрларига эркин ёндашадиган адабиётшунослар ҳам бу шеърларни мусаммат ёки ғазал деб ҳисобламайдилар⁵.

УСТОЗ ШОИРЛАРГА ЭРГАШИБ

Жадид шоирлари ижодида рубоийларнинг, умуман, кичик жанрдаги асарларнинг салмоғи унча катта эмас. Буни давр шеърятининг хусусияти деб қараймиз. Умуман, «Ўзбек адабиётининг ХҮШ — XIX асрдаги вакиллари»нинг ҳар бири адабий мероси таркибида жуда кам, санокли рубоийлар мавжуд⁶, бу давр шоирлари «рубоий ёки қитъаларда акс эттирилиши мумкин бўлган ҳодисалар ва улардан келиб чиқадиган ғоявий мазмунни бу жанрларнинг ўрнини боса оладиган бошқа янги, оригинал жанрларда, шеърини асарларда ифодалай бошладилар»⁷. Шунингдек, жадид шоирларининг ҳам адабиётдан кузатган мақсади шеърини талқиннинг кенглигига асосланган жанрларни талаб қилар эди. ғазаллар ҳажмининг кенгайганлиги, мусамматларнинг фаол қўлланиши шундан далолат беради. Шундай бўлишига қарамасдан, кичик жанрлар жадид шеърятдан бутунлай

⁵ Мисол учун қ.: Иброҳимов М. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб тошини. — Т.: Фан, 1983. — 224 бет.

⁶ Орипов Р. Лирикада кичик жанрлар. — 81-бет.

⁷ Ўша манба, 83-бет.

тушиб колган эмас. Улар ҳам алоҳида ҳолда яратилди, ҳам сочма асарлар таркибига киритилди.

Рубоий – лириканинг мўъжаз жанрларидан бири бўлиб, дастлаб форс-тожик адабиётида фольклор таъсирида пайдо бўлди, кейинчалик гуркий адабиётдан ҳам мустаҳкам ўрин олди.

Ўзбек адабиёти тарихида ХҲИ – ХІХ асрлардан бошлаб рубоий жанридаги асарларнинг салмоғи бир қадар камайди⁸. Жаҳид шоирлари ҳам бу жанрга камдан-кам муурожаат қилдилар. Адабиётимиз тарихининг кейинги давлари, хусусан, жаҳид адабиёти: «Бунда (рубоийда – Н.А.) ёзувчининг мақсади бир фикрни ҳам тасвирий образлар, ҳам мантиқий далиллар билан очиқ-равшан тасдиқлаш ёки рад этиш, бирон муҳим масалани жамоатчилик оғиғга етказиш... Шунинг учун мафкура соҳасидаги қурашларда бу турдаги асарлар катта ўрин тутиб келди (таъкид бизники - Н.А.)»⁹ қабилдаги мулоҳазаларни унчалик тасдиқламаганлиги ҳар бир жанрнинг тадрижи, истифода этилиш кўламига тарихий нуқтаи назардан қараш лозимлигини талаб этади.

Сиддиқий-Ажзийнинг қуйида таҳлилга тортилган икки форсча рубоийси ХХ асрбоши шеърляти ва мумтоз поэтика муносабатларининг ёрқин мисолидир.

Бу икки рубоий Сиддиқий-Ажзий «Танланган асарлар»ига «Тожикча шеърлардан. Рубоий» рукни остида ўзбекча мазмуни илова қилинган ҳолда берилган.

Биринчи рубоий маърифатга тарғиб мавзуида:

Гуф-там ба/ хи-рад-ки: “Со/ хи-би ур-фо/ ни,

- - У / У - - У / У - - - / -

Мафъ.увлу мафойилу мафойилун фаз.

Бин-мо-й / ра-ҳи на-жо/ та м аз но-до/ ни

- - У / У - - У / У - - - / -

⁸ Қ.: Уша маъба, 81-бет.

⁹ Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Ўзғанакademiaшр, 1961. - 59-60-бетлар.

Мафъувлу мафойилу мафойилун фаъ
Гуф-то: «Ма / к(и)-таб, мак-таб/мак-таб,мак / таб
- - Ү/Ү - - - / - - - / -

Мафъувлу мафойилун мафъувлун фаъ
Бо- я –д(и) / хо- (о)н , хо-ни / хо-ни, хо / ни».
- - Ү/Ү - - - / - - - / -

Мафъувлу мафойилун мафъувлун фаъ

Рубойий жанрнинг мумтоз поэтикадаги талаблари асосида ёзилган бўлиб, дастлабки икки мисра ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи абтар, кейинги икки мисра эса ҳазажи мусаммани ахраби ахрами абтар вазнидадир.

Ажзийнинг иккинчи рубойиси ҳам ҳазажнинг ахраб шажарасида ёзилган бўлиб, жаҳолат ва хурофотни фош этишга қаратилган:

Зо-ҳид ту / са-ро по-(о) / ба ри-ё шу / да-и,
- - Ү/Ү - - Ү/Ү - - Ү/ Ү -

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаал
Гум-но-м(и)/ та-р аз ми-ё/ни мар-дум шу / да-и.
- - Ү/Ү - Ү - / Ү - - Ү/ Ү -

Мафъувлу мафойилун мафойилу фаал
О-ё ту / на-моз б(а)-аҳ / ри мар-дум бе / ку-ни,
- - Ү/Ү - Ү - / Ү - - Ү/ Ү -

Мафъувлу мафойилун мафойилу фаал
Яш-ми та /ма-е ба чай/ би мар-дум шу / да-и.
- - Ү/Ү - Ү - / Ү - - Ү/ Ү -

Мафъувлу мафойилун мафойилу фаал

Рубойийнинг биринчи мисраси ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ажабб, қолган уч мисраси эса ҳазажи мусаммани ахраби макбузи макфуфи ажабб вазиларида ёзилган.

«Танланган асарлар»да рубойийларнинг мазмуни қуйидагича берилган:

1-рубойий : «Урфон соҳиби ақлға мурожаат қилдим:

Менга нодонликдан қутулиш йўлини кўрсат

Деди: «Мактаб, мактаб, мактаб, мактаб,

Ўқи, ўқи, ўқи, яна ўқи!»

Албатта, рубоий мазмуни бу парчада умуман аке этган. Аммо биринчи мисра салгина бошқачароқ шаклда келтирилиши лозим: «Ақлга мурожаат қилдимки, сен урфон соҳибсан...» Яъни, «соҳиби урфони» изофали бирикмаси бу ерда аниқловчи эмас, кесимдир. Шоир ақл - «соҳиби урфон» эканлиги сабабли ундан маслаҳат сўраяпти. Бу мисраларда сабаб-оқибат муносабати бор, нотўғри таржима эса мисралараро ана шундай каузал муносабатни йўққа чиқарган.

Иккинчи рубоий мазмуни таржимасида шоир томонидан қўлланган икки ажойиб муносабатдор образ (таносиб) аке этмай қолган.

Маълумки, Шарқ адабиётининг аксарият намуналарида матнда зоҳир этган нарса билан матн ортидаги маъно ўртасида муайян масофа бор. Бу масофа китобхондан шу типдаги асарларни идрок этиш тажрибаси, маълум маънодаги интеллект, адабий-назарий билимларни талаб қилади. Асарнинг ички маъноларини англаган ана шундай китобхон туялган эстетик завқ, ҳаяжон ижодкорнинг шу асарни яратган пайтидаги завқ, ҳаяжондан асло кам бўлмайти. Бу - китобхонга ҳам ижодкордан кам бўлмаган даражада насиб этадиган яратиш завқидир. Таъбир жоиз бўлса, Низомий, Румий, Деҳлавий, Жомий, Навоий, Бобур каби доҳий санъаткорларнинг асарлари бағрига жо этилган маъноларни англаш учун китобхон-ижодкор бўлиш талаб этилади. Бундай асарлар китобхондан фаолликни талаб қилади. Аслида ҳақиқий санъат асари ижодкор ва китобхон фаолиятининг, яқдиллигининг ҳосиласидир. Шарқ адабиётини улугвор этган жиҳатлардан бири ҳам ана шу, эҳтимол.

Ажзийнинг рубоийси ҳам тағматндаги маъноси — истифода этилган образларнинг ассоциация — «фикрлар чақиришмаси» (Шайхзода)га асосланганлиги билан қиммат касб этади.

«Танланган асарлар»да мазмун қуйидагича:

«Зоҳид, сен бопдан-оёгингача риёкорликка ботдинг,

Шунинг учун кишилар ўртасида эътибордан қоляпсан. Ҳатто сен бировни баҳри учун намоз ўқиётганингда ҳам икки кўзинг ундан тамаъ излайди”.

Рубойининг охирги икки мисрасида шоир “баҳр” — уммон ва “яшм” — қимматбаҳо топш образларидан фойдаланган. Бу таносиб мусулмонликка хос оммавий намоз манзарасини ва шу омма ичида макруҳ ният билан ибодат этаётган мунофиқ шахс тимсолини яратишда жуда қўл келган.

Маълумки, жамоа намозида омма чиндан ҳам тўлқинланиб турган денгизни эслатади. қимматбаҳо топш эса денгиз билан боғлиқ — у денгиз тубидан топиб чиқилади. Аммо, аёнки, улкан сувлик ичидан кичкинагина ноёб топшни топиш осон иш эмас.

“Жайб” сўзининг икки маъноси бор: а) чўнтак; б) ёқа. Дастлабки қарашда рубойида “жайб” сўзининг “чўнтак” маъноси назарда тутилганга ўхшаб кўринади, чунки қимматбаҳо топш чўнтакда бўлиши мумкин. Аммо ҳаётий манзара сўзнинг иккинчи маъносини тақозо қилади. Чунки намозга келган мусулмоннинг чўнтакда қимматбаҳо топш олиб юриши, биринчидан, мантиқдан узоқ. Иккинчидан, намоз ўқиб туриб чўнтакдаги яшми излаб бўлмайди. Намоз ўқиётиб фақат кўз орқали “излаш” мумкин. Демак, яшм кўриниб турган ҳолда бўлиши лозим. Демак, бу ерда «жайб» сўзининг «ёқа» маъноси бўлиши керак.

Шеърда “яшм”—“қимматбаҳо топшдан қилинган тугма” маъносида. Намоз ўқиётиб бировнинг ёқасидаги ноёб топшдан қилинган тугмани кўз остига олиб — чўтлаб қўйиш эса мумкин. Минглаб одамлар ичидан алоҳида бир кишининг ёқасидаги қимматбаҳо тугмани излаб топиш “машаққати” денгиз тубидан дур топиб чиқиш машаққатига яқин. Кўринадики, ҳам образдаги, ҳам манзарадаги ўткир ҳаётийлик, муносабатдорлик Ажзийнинг маҳоратидан далолат бериб турибди. Мунофиқ руҳоний образи оҳори поэтик топилма воситасида чизиб берилган.

Маълумки, б а д и и й таржимада вазн, қофия талаблари билан асар оригиналидаги айрим образ, бадий тасвир воситаларидан воз кечилиши, бошқаси билан алмаштирилиши мумкин. Биз фойдаланган нашрдаги таржима эса бадий таржима эмас, балки тагматн, матнинг ўзбекча мазмунидир. Бу ерда образлардан воз кечишнинг умуман ҳожати йўқ. Боз устига таржимадаги “сен бировнинг баҳри учун намоз ўқиётганинга” жумласи бирор маънога эга эмас.

Сиддиқий-Ажзийнинг диққатимизни жалб этган мазмундор рубойисини – унинг асосий образлари, шоирнинг тасвир усулини сақлаб қолган ҳолда тахминан қуйидагича таржима қилиш мумкин:

То бошдан-оёқ риёга ботдинг, зоҳид,
 Халқдан чиқибон, ўзни йўқотдинг, зоҳид.
 Мардум денгизи ичра ўқусанг-да намоз
 Яшм тамаъида кўз-ла чоқдинг, зоҳид.

Каримбек Камийнинг «Дилни обод айлангиз» тўпламида учта рубой берилган. Биринчи рубойнинг тақтиъи қуйидагича:

Йўқ-дах-р(е) / -да-бир-му-во / -фиқ-табъ-и / ха-риф /
 - - Ү / Ү - - - / - - Ү / Ү -

Мафъувлу мафойилун мафъувлу фаул
 Ким-суҳ-ба /-ти-дил-ку-шо /ў-лан-табъ-и / за-риф.
 - - Ү / Ү - Ү - / Ү - - Ү / Ү -

Мафъувлу мафоилун мафойилу фаул
 Фар-ё-д / -ки-но-жин-с / -му-со-ҳиб-ла / -р и-ла /
 - - Ү / Ү - - Ү / Ү - - Ү / Ү -

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаул
 Бе-фо-й /-да-зо-еъ-ут /- ти-ав-қо-ти / ша-риф.
 - - Ү / Ү - Ү - / Ү - - Ү / Ү -

Мафувлу мафоилун мафойилу фаул
 1-мисра: ҳазажи мусаммани ахраби ахтам;

2-, 4-мисралар: ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи ахтам;

3-мисра: ҳазажи мусаммани ахраби ахтам.

Вазн талаби билан 4-мисрадаги «зое» сўзини напирдагидек «зоеъ» шаклида эмас, «айн»сиз чоп этиш керак, чунки «-е» ҳижоси қисқа ўқишни тақозо қилади. Рубойида шоирнинг замондан, замондошлардан шикоят ифода этилган.

Яна бир рубой муножот характеридадир. Рубойи конкрет ҳаётий воқеа муносабати билан ёзилган бўлиши керак, «Бир мушқил ишим тушибдир» жумласи шундан далолат беради. Шоир ана шу мушқилни осон этишни Аллоҳдан илтижо қилиб сўрайди. Рубойи қуйидагича тақтиъ қилинади:

Ял-до-ке /-ча-син-шамъ-и /ша-бис-тон эт / -ган /
- - Ү/ - - Ү / Ү - - - / -

Мафъувлу мафойилу мафойилун фаъ
Бир-ке-ча / -да-о-лам-ни / гу-лис-то-н эт/ган.
- - Ү /Ү - - Ү /Ү - - - / -

Мафъувлу мафойилу мафойилун фаъ
Бир-муш-ки /-л и-шим-ту-шиб / -ди-р о-сон-эт /-гил /
- - Ү /Ү - Ү - / Ү - - - / -

Мафъувлу мафоилун мафойилун фаъ
Эй-бар-ча /-ни —муш-ки-ли /-ни-о-сон-эт / -ган.
- - Ү /Ү - Ү - /Ү - - - / -

Мафъувлу маофилун мафойилун фаъ

1-, 2-мисралар: ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи абтарда;

3-4-мисралар: ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи абтардадир.

Юқорида таҳлилга тортилган рубойилар XX аср бошларида ҳам рубойи яратишда мумтоз поэтикадаги талабларга риоя этилганлиги, жадид шоирлари бадий тасвир бобида классик адиблар ағъаналарини давом эттирганликларини кўрсатиб турибди.

РУБОИЙ ДЕСА БЎЛАДИМИ?

«Дилни обод айлангиз...» тўпламида «Рубоийлар» рукни остида берилган яна бир тўртлик эса рамали мусаддаси маҳзуф вазнида:

Ҳар-ки-ши-да /ил-му-санъ-ат /бо-р-дур /
Бах-ту-дав-лат / ул-ки-ши-га / ё-р-дур.
Бўл-са-гар-ил / -му-ху-нар-дин / хо-ли-ул /
Ик-ки-дун-ё / -да-би-линг-ким /хо-р-дур.
- Ү - - /- Ү - - / - Ү -

Фоилотун фоилотун фоилун

Мумтоз поэтикага кўра қофияда тажнис мавжуд-мавжудмаслигидан қатъи назар рамали мусаддаси маҳзуф/мақсур вазнида ёзилган тўртликларнинг жанри туюқ деб белгиланиши лозим. Бу масалада замонавий адабиётшуносликнинг мумтоз адабиёт назарияси билан шуғулланувчи намояндалари ҳам яқдилдирлар¹⁰. Биз ҳам бу масалада шу тамойилни қўллаб-қувватлаган ҳолда, юқоридаги тўртликнинг ҳам «Рубоий» рукни остида берилишини нотўғри деб ҳисоблаймиз. Камийнинг ушбу тўртлиги жанри — туюқдир.

Агар туюқ жанрига Шарқнинг улкан назарийчилари томонидан кўрсатиб берилган юқоридаги тамойил асосида ёндашилса, адабиётимиз тарихида, шунингдек, жадид шоирлари адабий меросида ҳам туюқ жанрида ёзилган асарлар оз эмаслиги аёнлашади.

Ш.Аҳмедов «Ҳамза лирикасининг хусусиятлари» мавзусидаги номзодлик диссертацияси¹¹да «Девони Ниҳоний»да бўлмаса-да, Ҳамза рубоийлар ёзган экан»,-деб қайд этади-да, куйидаги икки шеърни келтиради:

1-тўртлик:

¹⁰ Қ: Фитрат А. Адабиёт қондалари. — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — 51-52-бетлар; Ҳожинаҳмедов А. Мати масъулияти // Шарқ юлдузи. — 1988. — 12-сон. — 197-200-бетлар.

¹¹ Аҳмедов Ш. Ҳамза лирикасининг хусусиятлари: Фил. фан. номз. ... дисс. — Тошкент, 1992.

Сен ул сайёдим, илкингда боғланмиш танобим вор,
Қачон бисмил эдарсан жисми руҳ ила жавобим вор.
Кўзим қонига раҳм этсанг кўшин торт тийри ёйингдин,
Юрай жавлон этиб гулзори хуснингда савобим вор¹².
Ҳазажи мусаммани солим

2-тўртлик:

Бу кун дил наҳрида бошқа ҳаётинг шавқи бирёндир,
Қамоли завқдин дарду ғамингни тавқи гирёндур.
Ражаб «ёз» эрди осори муҳаббатдан нипон этдим,
Сафои айши таърихим «Умар боғида» пинҳондур¹³.
Ҳазажи мусаммани солим

Биринчи тўртликка муаллифнинг ўзи тарафидан: «1914 йил 15 мартлар эди, тошкентлик биродаримиз Бўронбой Ҳакимбой ўғлини Хўқандга келганида бир маҳбубига ёзилмиш бир очиқ мактуб орқасиндаги *рубойидур*»¹⁴; иккинчи тўртликка эса: «25 май чаҳоршанба 1914-ражабда муаллим Хўқандий Тошпўлот афанди била кўқон кўрғонтеги маҳаллаларинда Ганжиравон маҳаллада коин мулла Умар боғларина боруб кечга қадар миллат дардида ҳасратлашуб келдук. Онда қолдургон таърихи *рубойёдурким* (ҳар иккала курсив ҳам бизники – Н. А.), биринчи кўришувимизга сабабдур»¹⁵ деб изоҳ берилади. Ш. Аҳмедов ҳам, Ҳамза ТАТини нашрга тайёрлаганлар ҳам муаллифнинг ўз изоҳига асосан ушбу тўртликларнинг (ТАТга кирган бошқа тўртликларнинг ҳам) жанрини рубой деб белгилайдилар. Ваҳоланки, ҳар иккала тўртлик ҳам ҳазажи мусаммани солим вазнида (мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун) ёзилган бўлиб, уларнинг жанрини

¹² Қ.: Уша манба, 132-бет; Ҳамза. ТАТ. Беш томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1988. – 99-бет.

¹³ Аҳмедов Ш. Ҳамза лирикасининг хусусиятлари: Фил. фанл. ном. ... дисс. – 133-бет; Ҳамза. ТАТ. Беш томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1988. – 101-бет.

¹⁴ Ҳамза. ТАТ. Беш томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1988. – 488-бет.

¹⁵ Аҳмедов Ш. Ҳамза лирикасининг хусусиятлари: Фил. фанл. ном. ... дисс. – 133-бет; Ҳамза. ТАТ. Беш томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1988. – 489-бет.

қ и т ъ а деб белгилаш лозим. Чунки «Ажам шоирлари 1-, 2-, 4-мисралари қофияланган, 3-мисраси қофиясиз қолган, ҳазаж баҳрининг «ахраб ва ахрам» ритмларида ёзилган шеърларни рубоий деб атайдилар. Агар шеър кўрсатилган баҳрда ёзилмаса, уни рубоий эмас, балки қитъа дейдилар (курсив бизники — Н.А.)¹⁶ Шоирнинг ўз қайдларига келадиган бўлсак, бунда икки ҳолатни: тарихий давр ва муайян шоирнинг ғоявий-эстетик позициясини ҳисобга олиш лозим. 1905 йилдан кейинги давр ўзбек шеърини тарихий поэтика рамкаларининг кескин равишида ўзгара бошлаши давридир. Ҳар иккала тўртлик яратилган 1914 йил эса бу жараён тезлашган, мумтоз поэтика талабларини эътиборга олиш анча сусайган бир давр эди. Иккинчидан, бу жараённинг фаолларидан, ҳатто ташкилотчиларидан бири Ҳамза эди. Ҳамзанинг шеърини янгилаш йўлидаги ҳаракатлари адабиётшуносларимизнинг чуқур ва асосли тадқиқлари орқали маълум. Тўртликнинг жанри хусусидаги қайдида ҳам, оҳтимолки, Ҳамзанинг муайян анъаналарга муносабати ақс этган.

Бундан ташқари Ҳамза томонидан «Оқ гул» тўпламига ёзилган сўзбошида: «Бу дафъа қулоқ ноталари ила эшитилуб келган миллий ашулаларимизнинг ўз исмин айтиб кетув ила қаноатланмай, ўз оҳангида айтулган ўз шеърларидан-да бир *рубоий*син (курсив бизники — Н.А.) ёзуб ўтдик»¹⁷; «На кутурмиз бир ваҳшатлик асоратлар» дея шартли сарлавҳаланган шеърини берган изоҳида: «Намуна учун бир *рубоий* оханг ва бир *рубоий* (курсив бизники — Н.А.) авж учун ўз шеърини ёзиб ўтамиз»¹⁸сингари жумлаларни ўқиймиз. Бу ўринларда Ҳамза «рубоий» сўзини айнан луғавий маънода — «тўртлик» сўзига синоним тарзида қўллаганлиги кўриниб турибди. Бу Ҳамза ўз тўртликларига

¹⁶ Иқтибос ушбу маъбадан олинди: Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. — 13-бет.

¹⁷ Ҳамза. ТАТ. Беш томлик. II том. — Тошкент: Фан, 1988. — 21-бет.

¹⁸ Ўша маъба, 78-бет.

берган изоҳларида ҳам «рубойи» сўзини жанр маъносида эмас, «тўртлик» маъносида ишлатган, дейишга асос беради.

Шунинг учун адабий материални илмий-назарий нуқтаи назардан тадқиқ этишга киришган тадқиқотчи турли қайдлардан кўра масалага илмий ёндашув йўлидан бормоғи лозим.

ЭРКИНЛИКНИ СЕВГАН ШОИРЛАР

Бизнингча, жадид шоирлари ижодида рубойи, туюқдан кўра қитъаларнинг кўп учраши ҳам давр ва ижодкорларнинг аниқанага муносабати билан боғлиқ. Маълумки, қитъада вазн ва ҳажм эркин. қитъа — мумтоз шеърятда фаол истеъмолда бўлган жанрлардан бири. қитъада вазн ва ҳажмнинг чегараланмаганлиги ижодкорга муайян эркинлик беради. Бундан ташқари қитъада «мураккаб приёмлар, қочирма-киновялар, нозик-чигал муболаға, имо-ишоралар ўрнини кўпинча бевоситалик эгаллайди, объектни очиқ-равшан баҳолаш, воқеа-ҳодисани, жумладан иллат ва нуқсонларни ўз номи, ҳолати, даражаси билан аташ устунлик қилади. Шундан кўп қитъаларда танқид ҳам, дидактик мағз, фалсафий мазмун ҳам, ундов ва чақирув ҳам бўртиб юзага чиқади»¹⁹.

XX аср бошида қитъа жанрида энг самарали ижод қилган шоир Абдулла Авлунийдир. Шоирнинг «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўпламининг II жузига 4та шеър «қитъалар» рўқни остида берилган. Бундан ташқари шоирнинг ҳар шеърини мажмуаси бошида берилган, «Туркий гулистон»га киритилган шеърини нарчваларни ҳам қитъа деб белгилаш мумкин. Бунга яна бир асос бор. «Туркий гулистон»нинг «Муносилик» фаслини яқунлаган:

Яхши дўст айби ёр-дўстини

Кўзгудек рўбарўсида сўзлар.

---

¹⁹ Абдуғафуров А. Шоир қитъалари//Ўзбекистон маданияти. — 1968. — 20 август.

Ямон ўртоғ тароғча бинг тил ила

Орқадан бурмалаб тараб сўзлар²⁰, -

шеърри «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»нинг II жузида «қитъалар» рукни остида келтирилади. «Туркий гулистон»да шоир уни қитъа деб кўрсатмайди. Шеър бава тарзида қофияланган, ҳафифи мусаддаси махбуни мақтуъ вазнида ёзилган, фақат 3-мисранинг 3-рукнида «фоилотун»нинг «фаълтун» зиҳофи «фаилун» зиҳофи билан алмашгани учун бу мисранинг вазни – ҳафифи мусаддаси махбуни маҳзуфдир. «қитъалар» рукни остидаги яна бир қитъа эса салгина ўзгаришлар билан «Туркий гулистон»нинг «Ватанини суймак» фаслини яқунлайди. «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»да:

Маориф уйини болосидур ую Ватаним,

Фунун боғини раъносидур гулу чаманим.

Губора дўнса ғамим йўқ вужуда зири ваҳм,

Ғариб миллатимнинг хокидур гўру кафаним²¹.

«Туркий гулистон»да:

Ватан, Ватан дея жоним танимдан ўлса равон,

Банга на ғам, қолур авлодима ую Ватаним.

Губора дўнса ғамим йўқ вужуд зери наҳм,

Чароки, ўз Ватаним хокидур гўру кафаним.

Туғуб ўсган ерим ушбу ватан вужудим хок,

Ўлурса аслина рожеъ бўлурму ман ғамнок²².

Икки шеър ҳажм (4 мисра ва 6 мисра), қофия (аба ва бавагг) жиҳатидан бир-биридан фарқ қилса-да, вазни бир хил (муҷтасси мусаммани махбуни маҳзуф). Аммо ҳажм ва қофия тафовутидан қатъи назар, иккала шеър ҳам қитъа жанри талабларига жавоб бера олади. Демак, Авлоний аба қофияланганли шеърларни ҳам рубойнинг махсус вазнида

²⁰ Авлоний А. Танланган асарлар. Икки жилдлик. II жилд. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 124-бет.

²¹ Авлоний А. Танланган асарлар. Икки жилдлик. I жилд. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 124-бет.

²² Авлоний А. Танланган асарлар. Икки жилдлик. II жилд. – 55-56-бетлар.

ёзилмаган бўлса, қитъа деб ҳисоблаган ва бу тўғридир. Шунингдек, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»га киритилган тўрт қитъанинг иккитаси ааба, иккитаси бава тарзида; «Туркий гулистон»даги 24та тўрт мисрали қитъанинг 19таси ааба, 5таси бава тарзида қофияланган. Умуман, адабиётшуносликда, юқорида таъкидланганидек, тўрт мисрали қитъаларнинг икки хил қофияланиши (ааба ва бава) қайд этилган. Алишер Навоий ҳам «Маҳбуб ул-қулуб»га киритилган ааба қофияланишли, рубоий вазнларида ёзилмаган шеърларни қитъа деб белгилайди²³. аа қофияли байт билан бошланиш фақат тўрт мисрали қитъаларга хос ва «Ғиёс ул-луғот»да таъкидланганидек, рубоийнинг махсус вазнида ёзилмаган шеърларни рубоийдан фарқлаш учун қабул қилинган қоидадир. Чунки икки байтдан ортиқ аа қофияли байт билан бошланган шеърлар қитъа эмас, ғазал бўлади. Шунинг учун ҳам мавжуд таърифларда қитъа ба ва га... тарзида қофияланиши билан бирга, тўрт мисрали қитъалар ааба тарзида ҳам қофияланиши мумкинлигини таъкидлаш зарур. Бу яна – рубоий фақат махсус вазнда ёзилсагина рубоий ҳисобланади, деган қарашни мустаҳкамлайди. Ана шундан келиб чиқиб қарайдиган бўлсак, Ҳамза ижодидаги аксарият тўртликларнинг ҳам жанри қитъа эканлиги аёнлашади.

«Туркий гулистон»даги биз жанрини қитъа деб белгиллаган кўпгина шеърини парчалар жанрининг классик талаблари асосида ёзилган. Аммо юқоридаги «Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон» шеърини қофияланиш ўзига хос. Худди шу шакл яна бир шеърда қўлланган:

Сабр ила ҳар мушқил иш зойил бўлур,

Сабр эдан мақсудина нойил бўлур.

Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,

Нафс кўйина юриб сойил бўлур.

Сабр қилсанг ғўрадан ҳалво битар

---

²³ Қ.: Навоий А. МАТ. 20 томлик. XIV том. – Тошкент: Фан, 1998. – 18-33-, 55-56, 75-бетлар.

Сабрсизлар ўз оёғидан йитар²⁴.

Эҳтимол, гт қофияланишти икки мисра алоҳида фарддир, деган тахминни ҳам илгари суриш мумкин, албатта. Аммо биринчи шеърдаги «хок» детали; иккинчи шеърда мавзунинг, дастлабки икки байтда намоён бўлган тазод (сабрли ва сабрсиз)нинг охириги икки мисрада мувофиқ равишдаги тадрижи уларни алоҳида шеърний парчалар деб қарашга монелик қилади. Демак, ҳар иккала шеър олти мисрали қитъадир. Бу ҳолат Авлюний жанрга ижодий ёндашган, дейишга асос беради; иккинчи тарафдан эса, бу икки шеърнинг белгилари қитъадан бошқасига тўғри келмайди. Шунингдек, Сидқий-Хондайлиқий ижодида ҳам қитъа жанри намуналари учрайди²⁵.

Чўлпон ҳам ажойиб қитъалар яратган. Чўлпон қитъаларини жанр хусусияти ва муаллифнинг жанрга оид қайдларига кўра қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин: а) шоир томонидан қитъа деб белгиланган ва жанр талабларига тўлиқ жавоб бера оладиган; б) қитъа деб белгиланмаган, аммо жанрий хусусиятларига кўра қитъа ҳисобланадиган; в) қитъа ёки нарча деб белгиланган, аммо жанр талаблари доирасида бўлмаган шеърлар.

«Қилич ва қон» биринчи гуруҳдаги ягона шеърдир (биз Чўлпон «Асарлар»ининг уч томлигига асосланамиз):

Қи-ли-ч(и)-қин / да-қол-ма-син / чиқ-син,

Ти(й)-ғи-га-тил /ла-рим-то-миз /син қон.

А-ма-лим қон /ли ти-ғи-ни /юв-син,

Қол-ма-син қон /ни сев-ма-ган / бир жон.

Фонлотун мафонлун фатлун

Ҳафифи мусаддаси махбунни мақтуъ

Шеърнинг — вазндаги айрим сунъийликлардан қатъи назар - аруз вазнида ёзилганлиги, бава тартибида

²⁴ Авлюний А. Танланган асарлар. Икки жилдлик. II жилд. — 51-бет.

²⁵ Сидқий-Хондайлиқий. Танланган асарлар. — Тошкент: Маънавият, 1998. — 117-, 283-бетлар.

қофияланганлиги уни том маънодаги қитъа дейишга асос беради.

Б гуруҳига кирувчи шеърлар 5та. Улардан 4таси сарлавҳаланган, биттаси сарлавҳасиз.

«XX аср» қитъаси ҳафифи мусаддаси махбуни макгуъ вазнида ёзилган. Шеърда Чўлпон инсоният тарихида чиндан ҳам мураккаб аср бўлган йигирманчи юз йилликнинг икки жиҳатини аср мутафаккирига хос улуғ бир алам билан кўрсатади:

Бу эмиш: билги-фан, ҳунар асри,

Бу эмиш: юксалан башар асри.

Ҳодисот ўйла гўстарарки, бу аср

Ёлғиз: шар ва шар ва шар асри!..

Шоирда алам тугдирган нарса воқелик ва уни идрок этиш ўртасидаги зиддият; бу зиддият матнда «бу эмиш» (яъни «дейдилар», «ҳисоблайдилар» маъносида) ва «ҳодисот гўстарарки» сўзлари воситасида юзага чиққан. Яъни шундай дейдилару, аммо воқеалар кўрсатадики... Соф моддиюнчилик нуқтаи назаридан XX аср «билги-фан, ҳунар»; инсоннинг юксалиш асри. Аммо маънавият нуқтаназаридан қараганда, воқелик буни аксини кўрсатаётир. Чўлпоннинг позицияси кейинги икки мисрада акс этган. У шоир сифатида – қалб, Руҳ соғломлигининг тарафдори сифатида ташқи воқелик остидаги инқирозни аён кўради; мутафаккир сифатида эса пировардида натижани ташқи воқелик эмас, бу воқеликнинг Инсон ва оламнинг барча жиҳатлари билан ўйғунлиги белгилашидан огоҳ этаётгандай. «Шар» («ёмонлик») сўзининг такрори шундан далолат беради; айнан ана шу такрор шоирнинг позициясидан сигнал, белгидир.

«Баландликда» шеъри арузнинг ҳазажи мусаддаси аҳраби макфуфи маҳзуф (мафъувлу мафоййлу фаувлун) вазнида, *баба* тарзида қофияланган. Тўртлик шоирнинг Ситораи Моҳи Хоса обидасидан ҳайрати ифода этилган шеърий фрагментдир. У барча хусусиятларига кўра қитъа ҳисобланади.

Сарлавҳаланмаган «Онам сени қутқармоқ учун...» деб бошланувчи қитъа эса ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мафъувлу мафойилу мафойилу фаулун) вазнида. *лааа* қофияланиши бу китъада Ватанга фидойи шахсинг ички кечинмалари ўз ифодасини топган. Шеърнинг 1922 йилда – «Октябрь кўёши» мадҳи баланд янграй бошлаган бир даврда ёзилганини ҳисобга оладиган бўлсак, «Онам, сени қутқармоқ учун...», «Темур ила Чингиз» дейиш учун қанчалик катта жасорат кераклигини ҳис этиш қийин эмас. Фитрат бир пайтлар «иззат, шарафим, каъбаму аршимда тўлин ой» деб шарафлаган Ватанга Чўлпон «жон, номус, виждон, имон ва қон»ини қурбон этишга тайёрлигини изҳор этади. Бу икки силсила ўзига хос масофали лаффу нашрни ҳосил этаётгандий...

«Яхши бор, устоз» сарлавҳали қитъа рамали мусаммани маҳзуфда (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун), *наба* тартибда қофияланган, Максим Горький вафоти муносабати билан ёзилган. Ушбу тўртликда марсия мазмуни етакчи эмас; у муайян ўлим воқеаси турткисида ёзилган шеъринг фрагмент, парчадир. Унда марсияга хос бўлган қайғу-андух руҳи устивор эмас, бу – Чўлпоннинг устоз руҳи олдидаги қасамёди, холос. Шунинг учун биз асарнинг жанрини марсия эмас, китъа деб белгиланишини мақсадга мувофиқ билдик.

Чўлпон «Асарлар»ининг I жилдидан «қизлар дафтарига» деган учлик ҳам жой олган:

Кўнгил, тинмас кўнгил, энди етар, кўз тикма гулларга,
Гўзалдир, ёшдир ул гуллар... Фақат алданма унларга,
Ки, қизғонмас, кўнгил қўймас сенингдек оқ кўнгилларга...

Шеър ҳазажи мусаммани солимда (мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун), учала мисра ҳам ўзаро қофияланган. Сарлавҳа бу шеърнинг конкрет ҳаётини воқеа асосида ёзилганини, луғавий маънода китъа, яъни шеъринг нарча эканлигини кўрсатиб турибди. Биз аруз поэтикасида бундай ҳолат қайд этилмагани, мумтоз адабиёт амалиётида

бундай шеър учрамаганлигини; аруздаги шеърлар бармоқдаги шеърлардан фарқли ўлароқ, албатта, муайян жанрга дахлдор этилишини ва мазкур учликнинг мазмуний-шаклий хусусиятларини ҳисобга олиб уни қитъа деб белгиладик.

ҚИТЪА - ШЕЪРИЙ ПАРЧА ЭМАС

Иккита шеърни Чўлпон «Парча» қайди остида эълон қилган. Улардан биттаси («Мақтадим, кўкка кўтардим сизни маш») рамали мусаддаси маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилун) вазнида, қофияланиши *аааа* тартибида. Шунинг учун бу шеърни туюқ деб ҳисоблаш асослироқ.

Иккинчи парча ҳафиф баҳрида:

Ҳар қадам йўлда минг хато, янглиш,

Шу учун кўп керак эмас шошилиш.

Ўй керак, ўй керак, тушунча керак,

Хавфлидир чупки англамай юрмак.

Тўртликнинг қофияланиш тартиби (*набб*) уни қитъа деб эмас, маснавий деб белгилашни тақозо қилади.

Аслида жуфт мисралари қофияланган тўртликларни ҳам қитъа дейиш ҳоллари мавжуд²⁶.

Лирикада кичик жанрлар юзасидан махсус тадқиқот олиб борган профессор Р.Орзибеков эса шундай ёзади: «ХҲ – XIX асрларда қитъачиликдаги эски анъаналар давом эттирилиб, қитъанинг ғазал, туюқ, чистон, таърих ва маснавий формасида ёзилган намуналари ҳам яратилди. Шунинг учун, албатта шартли тарзда бўлса ҳам, ХҲ – XIX асрлар қитъачилигини а) ғазал-қитъалар; б) туюқ-қитъалар; в) таърих-қитъалар; г) маснавий-қитъалар; д) чистон-қитъалар; е) рубоий қитъалар шаклида белгилаб ўрганиш мумкин»²⁷. Бизнингча, бу ерда айрим баҳсталаб ўринлар бор. Туюқ ва рубоийнинг шаклий жиҳатлари

²⁶ Иброҳимова М. Узбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши. – Тошкент: Фан, 1983. – 126-бет.

²⁷ Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – 30-бет.

мумтоз поэтикада қатъий белгиланган. Яъни рамали мусаддаси маҳзуф/ мақсур вазнида ёзилмаган тўртликни туюқ, ҳазаж бахрининг ахраб ва ахрам шажараларида ёзилмаган тўртликни рубоий деб бўлмайди, уни тўғридан-тўғри қитъа дейиш керак.

«Бадоеъ ус –сапойъ»да Атоуллоҳ Ҳусайний «рубоийётда ҳам биринчи байтнинг мусарраъ (ўзаро қофияланган) бўлмоғин лозим кўрунтурлар, анинг била ўзга парчалар орасида фарқ бўлмоғи учун» (244, 271), - деб алоҳида таъкидлайди.

Чистон – алоҳида жанр. Бизнингча, икки жанр хусусиятлари намоён бўлган жойда махсус шаклга эга бўлмаган жанр хусусиятлари етакчилик қилади, иккинчиси эса фақат шакл вазифасини бажаради. Шунга кўра, чистон-қитъаларда чистон – жанр, қитъа эса шаклдир. Алишер Навоийнинг ҳам ғазал шаклида ёзилган чистонлари «Ҳазойин ул-маоний»га «чистонлар» рукни остида киритилган.

Таърих – бадий санъат кўриниши²⁸. Бу бадий санъат турли жанрдаги асарлар ичида қўлланиши мумкин. Тавших бадий санъати ҳақида ҳам шундай деса бўлади, яъни мувашшаҳ – тавших санъати иштирак этган шеър - жанр бўла олмайди. Шунга кўра таърих-қитъа, таърих-ғазал, таърих-маснавий, шунингдек, мувашшаҳ-қитъа, мувашшаҳ-ғазал, мувашшаҳ-маснавий каби кўпалоқ атамаларни қўллаш мумкин. Бинобарин, таърих ёки тавших мавзу-мазмун кўлами, бадий-тасвирий сфераси билан алоҳида жанр сифатида чегараланиб турмайди.

Шарқ мумтоз адабиётида қитъаларнинг маснавий шаклида қофияланиши ҳолати ҳам учрамайди. Агар яна ўзбек мумтоз лирикасининг монументал обидаси бўлмиш «Ҳазойин ул-маоний»га мурожаат қиладиган бўлсак, куллиётдан ўрин олган 210 қитъанинг бариси жанрнинг

---

²⁸ Ҳусайний А. Бадойиъ ус-сапойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 23-224-бетлар.

классик талаблари асосида яратилганини кўриш мумкин. Шoir «Махбуб ул-қулуб»да эса жуфт қофияли бирор шеърий парчани «қитъа» деб қайд этмайди, бундай парчаларнинг барчаси «маснавий» руки остида эълон қилинган. Шунинг учун ҳам аруз вазнидаги шеърларга аънаадан келиб чиқиб ёндашиш, шунга кўра жуфт қофияли шеърий парчаларнинг қитъа эмас, маснавий деб белгиланиши асослидир.

Чўлпоннинг яна бир шеъри «қитъа. Ўлимдан кучли» деган қайд остида эълон қилинган, шеър бармоқ вазнида ёзилган. Бармоқ вазнида ёзилган шеърни «Парча» руки остида бериш Фитрат ва Ботунинг тўпламларида ҳам кузатилади²⁹. Терминни луғавий маънода ишлатиш баъзи адабиётшунослик тадқиқотларида ҳам учрайди. Чунончи, В.Гарбузова «мураббат» ва таржеъбанд» терминларини (бунда таржеъбанд» луғавий маънода, яъни маълум мисраси такрорланувчи шеър маъносида) синоним сифатида ишлатади³⁰. Бизнингча, бу каби ҳолатлар ёки шоирларнинг қайдидан қатъи назар, адабиётшунослик ишларида масалага соф илмий-назарий нуқтаи назардан ёндашмоқ, муайян асарнинг жанрини белгилашда адабиёт назарияси талабларидан келиб чиқмоқ лозим. Шунга кўра, бизнингча, бармоқ вазнидаги шеърга нисбатан қитъа терминини ишлатиб бўлмайди, чунки қитъа аруз вазнида ёзиладиган шеърдир. Чўлпон, Фитрат ва Боту «парча» деган сўзни «қитъа» терминининг эмас, «қитъа» сўзининг синоними сифатида қўллаганлар («қитъа» — арабча «парча, бўлак» демакдир). «Қитъа» ёки унинг синоними «парча» сўзи бу даврда терминологик маънода эмас, луғавий маънода истифода этилган. Шунинг учун шоирлар томонидан қайд этилган изоҳларга танқидий ёндашмоқ, юқоридаги сингари шеърлар жанрини тўртлик деб белгиламоқ лозим бўлади.

²⁹ Фитрат А. Чин сепин. — Тошкент АСН, 1996. — 32-бет; Боту. Ёз куши. — Тошкент: АСН, 1980. — 46-бет.

³⁰ Қ.: Гарбузова В. Турк адабиёти классикари. — Тошкент: ЎзССР Давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1960. — 75-бет.

И. Ғаниевнинг «Фитрат драмалари поэтикаси» мавзудаги докторлик тадқиқотида 10-20-йилларда «трагедия» «фожиа», атамалари луғавий маънода, умуман «ўлим юз берадиган драматик асар» маъносида қўлланганлиги, шунинг учун 10-20-йилларда муаллиф томонидан «трагедия» изоҳи билан тақдим этилган ҳар қандай асар жанр талабларидан келиб чиқиб баҳолалиши ва жанри тайин этилиши лозимлиги таъкидланган. Ҳақиқатда ҳам аҳвол шундай бўлди. Буни рубоий, қитъа жанрлари мисолида кўриб ўтдик. Шунинг учун XX аср бошида яратилган лирик асарлар жанрини ҳам муаллифларнинг қайдларидан қатъи назар илмий-назарий асосларда белгилаш лозим бўлади.

* * *

Жадид шеърятига мавзунинг кенг талқин этилиши ҳодисаси хос бўлганидан, унда кичик жанрларнинг салмоғи унча катта эмас; унда кичик лирик жанрлардан рубоий ва қитъа, қисман туюқ ва фард учрайди. Аммо рубоий ва қитъа терминлари бу давр ижодкорлари томонидан кўпроқ луғавий маънода истифода этилди. Бу муайян асарга муаллиф томонидан қўйилган жанр изоҳи ҳамиша ҳам ўзини оқлайбермаслигини, муайян тарихий даврдаги маълум асар жанрини тайин қилишда шу даврда ҳукм сурган тамойиллардан. жумладан, жадид шоирларининг аруздаги шеърлари жанрини белгилашда ўтмиш адабиётшунослигида қўлланган қоидалардан келиб чиқиш лозимлигини кўрсатади. Умуман олганда, турли тўртликлар жанрини тайин этишдаги ҳар хилликларга барҳам бериб, рубоий, туюқ, қитъа жанрлари шаклланган ва тадрижининг юқори босқичларига кўтарилган давр адабиётшунослиги томонидан белгиланган тамойиллар асосида иш кўриш керак, бу тамойиллар эса, маълумки, вазн, кофияланиш тартиби, ҳажм кабилар билан боғлиқ. Аруз вазнида ёзилган лирик асарлар жанрини тайин қилишнинг мумтоз адабиётшунослик

томонидан белгилаб берилган, классик шоирларимиз ҳеч оғинмай амал қилган ва шу соҳанинг зукко билимдонлари бўлмиш бугунги олимлар томонидан катта-кичик тадқиқ ишларида изчиллик билан илгари сурилаётган тамойиллари эътиборга олинмиши, илмий тадқиқ ишларида шу асосда иш кўрилиши, адабиёт назариясига оид дарсликлар, қўлланмалар, луғатларда ҳам бир хиллик сақланишидан ташқари, мактабларда, олий ўқув юртларида талабаларга жанр поэтикасига оид бериладиган сабоқлар, конкрет асарлар таҳлили мисолида амалиётга татбиқ этилиши лозим. Жаҳид шоирлари асарларининг мавжуд наслларида ҳам жанрлар билан боғлиқ чалкашликлар мавжуд. Уларни юқоридаги тамойиллар асосида қайта кўриб чиқиш лозим.

Жаҳид шоирлари ижодида қитъалар нисбатан кўпроқ. Бу мазкур жанрнинг вазн ва ҳажм жиҳатдан нисбатан эркинлигидан келиб чиқади. қитъалар, айниқса, Абдулла Авлоний ва Чўлпон ижодида салмоқли. Бу асарларнинг таҳлили Авлоний ва Чўлпон жанрга ижодий ёндашганлигини, уларнинг қитъаларида жанрнинг қатъий қоидаларига мос тушмайдиган ўринлар мавжудлигини кўрсатди ва шунинг учун уларнинг айрим шеърларини шартли равишда қитъа жанри доирасига киритдик.

Тўрт мисрали қитъанинг абаб қофияланишли шакли ҳам мавжудлиги Р.Орзибеков, Ё.Исҳоқов каби олимларнинг ишларида қайд этилган. Илмий тадқиқот ишларидаги муҳим назарий хулоса ва натижаларни амалиётга татбиқ этиш заруриятини ҳисобга олиб, қитъанинг ҳам ҳозирда мавжуд таърифлари тўлдирилиши лозим. Шунда кичик лирик асарлар жанрини белгилашдаги ҳар хилликларга ҳам барҳам бериш мумкин бўлади.

МУНДАРИЖА:

КИРИШ	3
КИЧИК ЖАНРНИНГ КАТТА МУАММОЛАРИ.. . . .	4
УСТОЗ ШОИРЛАРГА ЭРГАШИБ	6
РУБОИЙ ДЕСА БЎЛАДИМИ?	13
ЭРКИНЛИКНИ СЕВГАН ШОИРЛАР	16
АИТЪА – ШЕЪРИЙ ПАРЧА ЭМАС	22

**Рисола Бухоро давлат университетининг илмий техник
кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.**

Мухаррир: М.Содиқова

**Нашриёт рақами: М-26 Босишга рухсат этилди
12.04.05. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆ Офсет босма. Офсет
қоғоз. Ҳисоб-нашриёт Т. 1,16 шартли босма т. 1,6. 41-
бўйртма. 500 нусхада. Келишилган нархда.**

**ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, академик
Я.Фулломов кўчаси, 70.**

**Босмахона манзили: Фан ва технологиялар
марказининг босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш.,
Олмазор кўчаси, 171-уй.**